

LUTHER ÉS MELANCHTHON MŰVEINEK ELŐFORDULÁSI GYAKORISÁGA A KORA ÚJKORI KÖNYVJEGYZÉKEKEN

MONOK ISTVÁN

A legnehezebb mindig arról írni, amiről azt hisszük, hogy milyen egyszerű. Ha kézbe vesszük a kora újkori magyarországi és erdélyi magán- és intézményi könyvtárak jegyzékeit közreadó adattári kötetek¹ mutatóit, a Martin Luther, illetve a Philipp Melanchthon neveknél sokszor hasábnyi számot láthatunk. Ha nem, akkor sejtethjük, hogy a katolikus intézményi könyvtárak katalógusait tartalmazza a kézbe vett kötet. Hasonlóan, a ma is létező könyvgyűjtemények katalógusai² is oldalakon keresztül sorolják a 16–17. századi kiadásokat, amelyek nagyobb részt a megjelenésükkor vagy az azt követő évszázadban kerültek a Kárpát-medencébe.³ A sok adat azonban sajnos nem kínálja az interpretáció királyi útját. Akkor sem, ha az egyetemjárás forrásanyaga ezekhez kiválóan illeszthető,⁴

- 1 A Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékének sorozata: Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Keserű Bálint – Balázs Mihály. 11–20. kötet. Az 1983-tól megjelenő könyvtár- és olvasmánytörténeti köteteket szerkeszti Monok István. Eddig 26 könyvtártörténeti kötet jelent meg.
- 2 A magyarországi, szlovákiai, romániai, horvátországi, szerbiai és burgenlandi munkákat összefoglalóan bemutatja: *Monok István: A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998) Magyar Könyvszemle 115. (1999) 120–130. Továbbírt változata: István Monok: Vingt ans de recherches sur la culture du livre dans le bassin des Carpates. Revue française d'histoire du livre 112–113. (2001) 199–211.*
- 3 Kálvin műveinek a Magyar Királyságba és az Erdélyi Fejedelemségbe kerülésének időpontjait részletesen elemzi: *Ósz Sándor Előd: Bibliotheca Calviniana Transylvania. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 21.) Kolozsvár 2014. L. különösen a 39., a 65. és a 72. oldalakon lévő grafikonokat.*
- 4 Összefoglalóan I. *Szabó Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donaauraum 2.) Halle 1941.; Ritoókné Szalay Ágnes: A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Szerk. Fabinyi Tibor. Bp. 1984. 222–239., Uez In: *Uő: Kuttak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (Humanizmus és reformáció 33.) Bp. 2012. 220–235.; Szabó András: Magyarok Wittenbergben 1555–1592. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások. Szerk. Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit. II. kötet. Bp.–Szeged 1993. 626–638.; Uő: Die soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg. In: Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung. Hrsg. August Buck – Tibor Klaniczay. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 13.) Wiesbaden 1992. 41–48.; András Szabó: Ungarische studenten in Wittenberg 1555–1592. In: *Iter Germanicum. Deutschland und die reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert.* Hrsg. András Szabó. Bp. 1999. 154–168.; Uő: Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg. Márta Fata – Gyula Kurucz – Anton Schindling. (Contubernium 64.) Stuttgart 2006. 55–64.**

és akkor sem, ha a kortárs magyarországi szövegek elemzésekor már komoly szakirodalmi hagyomány keletkezett a wittenbergi gondolatiság magyarországi és erdélyi befogadástörténetéről,⁵ Melanchthon különlegesen erős hatásáról,⁶ és ennek a hatásnak az összetettségéről.⁷ Éppen azért, mert a Luther- és Melanchthon-recepció kutatásának évszázados hagyománya van, mostani tanulmányomban arra korlátozom magam, hogy csak a korban, a magyarországi és erdélyi reformáció kezdeteitől a 17. század közepéig létezett könyvtárak forrásanyagát vegyem figyelembe, következtéseimet csak ezek tanulságaként fogalmazzam meg. A két szerző műveinek együttes, statisztikai jellegű vizsgálata persze nem titkoltan, a két befogadástörténet szembesítése szándékától sem mentes.

A másik korlátozást abban az értelemben kell megfogalmaznom, hogy tanulmányom címéhez hozzá kell érteni azt, hogy „jelenléte (Dasein)”, vagyis valóban csak a Luther- és a Melanchthon-művek jelenlétéről beszélek. Nem befogadástörténettel próbálkozok, hanem adalékokat gyűjtök egy majdani recepciótörténethez (és az adatsor első olvasata alapján megfogalmazom a gondolataimat). Nem vizsgálom a közvetlen tanítványok,⁸ a – katolikus, helvét, vagy más – vitapartnerek műveinek meglétét,⁹ a *Confessio Augustana* kiadásait és ennek történetére vonatkozó kortárs irodalmat, és azt sem, hogy a reformáció száz éves évfordulója ünneplése körül keletkezett, a két mester tanítását összefoglalóan értelmező munkák miként vannak jelen a dokumentumokban. Hiszen jól látszik – és

- 5 *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Theológiai doktori értekezés. (A Luther-Társaság kiadványai. Új sorozat 12.; Luther-tanulmányok 2.) Bp. 1933. Hasonmása: (Magyar Luther könyvek 4.) Bp. 1996.; *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmánya a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből. (Theológiai Tanulmányok 75.) Debrecen 1943.; Károlyi Gáspár a gönci prédikátor. Kiad. Szabó András. (Magyar Hírmondó) Bp. 1984. (I. ennek kísérő szövegeit).
- 6 *Borzásák István*: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 69. (1965) 433–446.; *Uő*: Uez. In: *Dragma. Válogatott tanulmányok*. 2. Bp. 1996. 363–378.; *Ritoókné Szalay Ágnes*: Miért Melanchthon? In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged 1997. 497–505.; *Uez*. In: *Ritoókné Szalay Á.*: Kutak i. m. 210–219.
- 7 *Ritoókné Szalay Ágnes*: Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 4. (1968) 107–117. *Uez* magyarul: In: *Uő*: Kutak i. m. 243–259.; *Uő*: Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa. *Diakónia* 2. (1980: 2. sz.) 15–21. *Uez* In: *Uő*: Kutak i. m. 289–295.; *Varga András*: Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa. (*Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae* 7.) Szeged 1983.; *Ritoókné Szalay Ágnes*: Dévai Mátyas egy ismeretlen levele? *Diakónia* 6. (1984: 1. sz.) 17–23.; *Uez* In: *Uő*: Kutak i. m. 196–304. Különleges fontosságúnak látom Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányát: *Uő*: Melanchthon Szophoklész-kollégiuma. *Lelkipásztor* 17. (2004) 259–263. *Uez* In: *Uő*: Kutak i. m. 236–242.
- 8 Vö. Melanchthon in seinen Schülern. Hrsg. von Heinz Scheible. (Wolfenbütteler Forschungen 73.) Wiesbaden 1997.
- 9 Ilyen próbálkozásaim már voltak: *Monok István*: Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg). *Hungarológia* 6. kötet (1995) 231–244.; *Uő*: Ortodoxia és humanitás. *Iskolakultúra* 6. (1996: 9. sz.) 28–33.; *Uő*: Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650). In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Bp. 2007. (Történelmi Szemle 49. (2007: 2. sz.) CD-ROM melléklet. 465–483.; *Uez*: Vasi Szemle 62. (2008: 2. sz.) 153–166.

legyen ez az első, statisztikailag igazolható megállapításom –, hogy a 17. század első harmada második felében a két, akkor már klasszikusként kezelt előd eredeti munkái nagyobbrészt eltűnnek, és a tanítványok, illetve az értelmezések kerülnek előtérbe. Egyre gyakrabban az életrajzaik, a munkásságukat bemutató összefoglalók tűnnek fel, akár a kortársak által írottan, akár későbbi kiadásban (például Melanchthon, Justus Jonas, Johannes Cochlaeus, Johann Stiegel, Nicolaus Selnecker, de főként Johannes Mathesius Luther-életrajzai, Joachim Camerarius Melanchthon életéről írt munkája, illetve Caspar Ulenberg mindkettőjük munkásságát összefoglaló műve). A napi vallásgyakorlatból persze nem kopott ki sem Luther katekizmusa (legfeljebb valakinek az értelmezésével együtt, de az ő neve alatt jelent meg), sem a beszédgyűjteményei, az *Asztali beszélgetések*, vagy az imakönyvek, és Melanchthon *Loci communese*, tankönyvei, görög vagy latin szövegkiadásai is hosszú ideig megmaradnak a használatban. Persze több helyen tudjuk bizonyítani, hogy örökölt könyvekről van szó – egy Arisztotelész-, egy Euripidész- vagy egy Vergilius-kiadás –, amelyek mellett az új szövegkiadás is megtalálható a gyűjteményben. A Melanchthon-*Grammatica* egyre inkább felcserélődik újabbra,¹⁰ vagy a hatása alatt keletkezett helyi munka marad meg hosszabb ideig a gyakorlatban (például Molnár Gergelyé¹¹ Erdélyben, de Magyarországon is). A folyamatosan jelen lévő, történeti koncepciót tárgyaló művekről tanulmányom összegzésében külön beszélek (*Carion-krónika*, Dániel-kommentárok, Luther *Supputatio annorum Mundi*-ja).

A forrásokat számba véve, számos csapda látszik az interpretátor számára. A levéltári és a könyvtári dokumentumok összehasonlítása első pillanatban is óvatosságra int. A korabeli könyvjegyzékek *Etliche Schriften Lutheri* vagy *Allerley Traktaten Lutheri* tételei mögött nem tudjuk, mi áll, de ha egy ilyen fennmaradt kolligátum kötetet kézbe veszünk, látjuk, hogy az első munka Lutheré, aztán vegyesen az övé és a tanítványaié. Érdemes tételesen követni ezek tartalmát, és a kortárs használat jelei meggyőznek arról, hogy az ilyen kolligátum kötetekben található rövid írásokat láthatóan gyakrabban használták, olvasták, mint a nagy „Luther (vagy Melanchthon) Összes művei” fóliáns sorozatában közzétett változatokat. Vagyis a levéltári dokumentumokban szereplő „opera omnia” sok-sok kötetének megléte nem biztos, hogy egyben a használatot, a recepciót is jelenti.

Továbblépve az előzetes megjegyzések sorában, rögtön kiemelendőnek tartom azt, hogy a 16. századi levéltári dokumentumok természetesen gyakrabban említik a két szerző valamely munkájának a jelenlétét, mint a későbbiek. Ugyanakkor a levéltári anyag pusztulása, vagy éppen az akkori használati írásbeliség szint-

10 *Schwartz Erzsébet*: Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 5.) Bp. 1942.; vö. *Bartók István*: „Poëtica est...” Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai. Irodalomtörténeti Közlemények 117. (2013) 123–141. A wittenbergi grammatikai gondolkodás hatásáról átfogóan l. *Bartók István*: „Nem egyéb, hanem magyar poézis” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. (Klasszikusok) Bp. 2007. 94–109.

11 *Varga A.*: Molnár Gergely i. m.; *Schwartz E.*: Magyarországi latin grammatikák i. m. 61–80.

je – például a hagyatékokban lévő ingó javak összeírásainak gyakorisága – azt eredményezi, hogy éppen ebből a korai időszakból kevés dokumentum maradt ránk. Különösen igaz ez az intézményi könyvtárakra, iskolák, városok, szerzetesi közösségek gyűjteményeire. Ez utóbbiak sora a 17. század első harmada végétől maradt fenn viszonylagos folyamatossággal,¹² így a 16. századi előfordulási gyakoriságról alkotott képpel vigyázni kell. Rögtön egy példa: a soproni levéltári anyagban – hagyatéki összeírások – egyszer sem fordul elő a két reformátor neve 1601 előtt.¹³ A ma Sopronban kézbe vehető 16. századi Luther- és Melanchthonkiadások is csak elvétve hordoznak kortárs tulajdonosi bejegyzést, ami a helyi használatot igazolja. Ennek ellenére sem fogalmazható meg az az állítás, hogy Sopronban, a 16. században nem olvasták a tanulmányom tárgyát képező két szerző műveit, hiszen a megállapítás csak a most vizsgált forrástípus körébe tartozó, fennmaradt – ma is olvasható – dokumentumokra vonatkoztatva mondható ki. De nézzük most már magukat a forrásokat.

A 16. század első feléből alig maradt fenn könyvösszeírás, a magyarországi reformáció korai történetét más források alapján írjuk.¹⁴ Abban az évben, amikor a bécsi püspöki székét 1530-ban elfoglaló egykori budai prépost, Johann Faber összeírta a Luther, Zwingli és az anabaptisták ellen írott műveinek jegyzékét, és azokat elküldte a pápának,¹⁵ vagyis 1533-ban, a besztercebányai Clemens mesternek a helyi ispotályra hagyott könyvei¹⁶ közt már két Luther *Postilla* és Melanchthon *Loci communes*-e is ott szerepel.

A magyar főúri családok túlnyomó többsége a 16. század közepére a protestáns reformok híveinek mondható. *Nádasdy Ferenc* sárvári udvarának szellemiségét Melanchthon is méltatja, és jöllehet a család könyvtáráról ebből a korból

12 Vö. *Monok István*: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmérleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk. Hegyi Ádám – Simon Melinda. (Habent sua fata libelli IV.) Szeged 2008. 23–43.

13 Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Hrsg. von Tibor Grüll – Katalin Keveházi – József László Kovács – István Monok – Péter Ötvös – Katalin G. Szende. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1.; Burgenländische Forschungen. Sonderband XIII.) Szeged 1994. (a továbbiakban: Adattár 18/1.)

14 A budai királyi udvarban a reformgondolatok jelenlétére, az első protestánsellenes országgyűlési határozatokra, a wittenbergi egyetemre beiratkozott első magyarországi hallgatókra, a Melanchthon autográf bejegyzéseivel, ajánlásaival hazatérő humanistákra, prédikátorokra gondolok elsősorban. L. *Keveházi Katalin*: Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből i. m. 165–180., legújabbban: *Csepregi Zoltán*: „Lutherani omnes comburantur”. Legenda, források, rekonstrukció. In: Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orosly. (Loci memoriae Hungaricae III.) Debrecen 2015. 30–40.

15 A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. S. a. r., függelék: Herner János – Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) Szeged 1983. (a továbbiakban: Adattár 11.) 32–33.

16 Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657). S. a. r. Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/1.) Bp.–Szeged 1986. (a továbbiakban: Adattár 13/1.) 3–5.; Magyarországi magánkönyvtárak III. A bányavárosok olvasmányai: Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya. 1533–1750. S. a. r. Viliam Čičaj – Keveházi Katalin – Monok István – Németh Noémi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.) Bp.–Szeged 2003. (a továbbiakban: Adattár 13/3.) 1–7.

nem maradt fenn katalógus, biztosak lehetünk abban, hogy a wittenbergi szerzők munkáit is megvásárolták.¹⁷ Az udvar egyik tisztartójának, *Perneszith György*-nek a hagyatéki összeírásában (1560) Luther egy *Postillával*, Melanchthon pedig az *Opera omnia* két kötetével szerepel.¹⁸ A Nádasdy Tamással kortárs nyugat-magyarországi főúri udvarok – Bánffy Alsóindván,¹⁹ Batthyány Németújvárt és Szalónakon²⁰ – lutheri szellemiségét számos forrástípus bizonyítja. Az udvari könyvtárak állományát ezek közül csak Németújváron tudjuk dokumentálni. *Batthyány Boldizsár* könyveiről a vásárláskor neki küldött számlákon kívül öröndetes módon a ma meglévő könyveket lapozva is beszámolhatunk. A főúr személyes tulajdonlását 672 kötet esetében igazoltuk,²¹ és további, közel kétezer 16. századi, az egykori udvari protestáns iskola könyvtárába tartozó könyv is fennmaradt. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a 16. századi legnagyobb magyarországi iskola könyvtárányagát vizsgálhatjuk, olyanét, amely a 17. század első harmadáig naprakészen fogadta be a protestáns szellemi áramlatok műveit, a reformáció klasszikusainak munkáitól kezdődően a 17. század elejének vallási nonkonformista irodalmáig (rózsakeresztes tanok, weigelianizmus stb). Batthyány Boldizsár Luthert németül és latinul olvashatta. A wittenbergi, Melanchthon által szerkesztett latin nyelvű *Opera omnia* mellett a Genesis-kommentár, a *Methodus doctrinae*, a *Confessio fidei*, a Johann Eckkel való vita négy darabja, németül pedig számos apró kiadvány (*Sendbriefe*), a pápa ellen írott traktátusa, illetve újszövetségi könyvek kommentárjai voltak meg könyvtárában. Melanchthon művei közül az Artemidórosz-álmoskönyvhöz írt jegyzetek, a *Carion-krónika* kiadása, a *Synopsis doctrinae*, az Úrvacsorával kapcsolatos ítéletei, illetve az *Összes művek* három kötete állt Batthyány rendelkezésére saját könyvként. Persze ennél több könyve is biztosan volt, hiszen unokája, a katolizált Batthyány Ádám könyvtárában még 1651-ben is volt Melanchthon *Grammatica*, illetve egy Luther-Biblia kiadás. Ezeket pedig a katolikus főúr biztosan nem maga vásárolta.

Ehhez a generációhoz tartozott *Forgách Imre* is, aki könyveinek egy részét a trencsényi lutheránus iskolának ajándékozta 1588-ban.²² A kiváló iskolai könyvanyag-válogatás részeként Melanchthon *Loci communes*-e, a halálról szóló fejte-

17 *Monok István*: A Nádasdy-család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége. In: Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. Monok István. H. é. n. [Bp. 2005] 69–85.; *Uő*: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. (Kulturális örökség) Bp.–Eger 2012. 115–126.

18 Adattár 13/1. 13.

19 *Monok István*: A Bánffy-család alsóindvai udvara és könyves műveltsége. In: Kék vér, fekete tinta i. m. 61–68.; *Uő*: A művelt arisztokrata i. m. 87–91.

20 *Monok István*: A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége. In: Kék vér, fekete tinta i. m. 87–104.; *Uő*: A művelt arisztokrata i. m. 92–114.

21 Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von István Monok – Péter Ötvös. Bd. II. *István Monok – Péter Ötvös – Edina Zvara*: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.) Eisenstadt 2004.

22 Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. S. a. r. Farkas Gábor – Katona Tünde – Latzkovits Miklós – Varga András. [Szerk. Monok István] (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992. (a továbbiakban: Adattár 13/2.) 3–11.

getései, Luther latin nyelvű összes műveinek első kötete, egy *Postilla*, illetve a Genesis-kommentár gazdagította a diákokat.

A trencsényi *Illésházy*-könyvtárban ebben az időben (az összeírás 1603-ból való)²³ mindössze egyetlen „Luther Összes” kötet, illetve Melanchthon *Grammaticája* és Dániel-kommentárja dokumentált.

A Thurzók, a család fiúágon való kihalásáig lutheránusok maradtak. Kötődésük a wittenbergi egyetemhez különösen erős volt; számos diák ottani tanulmányát finanszírozták; az utolsó Thurzó-sarj, Imre, egy ideig az egyetem rektora is volt.²⁴ A család központi udvarában 1611-ben rendeztette a nádor *Thurzó György* a könyvtárat, és az elkészült katalógus mutatója (*Index geminus*) fenn is maradt.²⁵ Ezen kívül ismerjük a könyvtár fennmaradt köteteinek leírását is.²⁶ Természetesen mondható a gazdag wittenbergi kínálat, sőt, a 16–17. század fordulójának filippista és ortodox lutheránus vitáinak anyaga egy főúri könyvtárban idegennek mondható részletességgel reprezentált. Ehhez képest Luther maga csupán négy latin könyvvel van jelen (*Postilla domestica*, *Regula vitae*, *Contra Sabbaticos*, az *Opera omnia* hat kötete). A Melanchthon műveiből alkotható csoport ennél érdekesebb; ha a főúr irányította a gyarapítást – amire kevés jel mutat –, akkor külön figyelmet érdemel. Melanchthon *Examene*, vagyis a lelkészek *ordinatio*jára és elhívására (*invocatio*) vonatkozó műve az egyik általánosságban elterjedt munka. Thurzó nádor fontosnak tartotta, hogy egyházszervezési kérdésekben maga formáljon véleményt; ilyen irányú tevékenysége alapján biztosnak mondható, hogy olvasta is a *Praeceptor Germaniae* munkáját. A *Carion-krónika*, amely csaknem minden nemesi gyűjteményben a világtörténet alapvető olvasmányai közé tartozott, Thurzónak két kiadásban is megvolt. A *Regula vitae* mellett egy *János Jelenéseket* és egy másik, az evangéliumokat magyarázó kötete volt, továbbá az iskolai alapkönyvek közül a *De usu syntaxeos*, a *Physica* és a *Dialectica*.

A Thurzókkal rokon, a 17. század közepén katolizált *Ostrosith* család udvari gyűjteményében 1647-ben²⁷ már csak két Melanchthon *Grammatica*, két *Carion*-kiadás, illetve egy német nyelvű zsolttáros könyv (Luther fordítás) szerepel. *Berényi György* karanci könyvtárában²⁸ pedig mindössze egy *Physica* és egy *Ethica Melanchthonis*.

23 Adattár 11. 149.; Ötvös Péter: Egy főúri könyvtár a XVII. század elején. Illésházy István. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Die Intelligenz in Ungarn in dem 16. und 17. Jahrhundert. Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 149–157.

24 A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624. S. a. r. Dományházi Edit – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Latzkovits Miklós. (Fontes rerum Scholasticarum I.) Szeged 1989.

25 Adattár 11. 505–531.

26 *Helena Saktorová*: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov. Martin 2009.

27 Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740. S. a. r. Bajáki Rita – Bujdosó Hajnalka – Monok István – Viskolcz Noémi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.) Bp. 2009. (a továbbiakban: Adattár 13/4.) 56–66.

28 Adattár 13/2. 130–137.

A köznemesi réteg könyvtáraiban a 16. század közepén inkább a humanista olvasmányok részeként megismert Melanchthon van jelen. *Zay Ferenc* gyűjteményében²⁹ Luther nem fordul elő, Melanchthon ezzel szemben a görög nyelvtannal, egy erről szóló traktátussal, a dialektikával van jelen, amely iskolai könyvekhez csatározik egy *Carion*-kiadás, a *Loci communes* és Melanchthon egyik legnépszerűbb műve, a Dániel könyvéhez írt kommentár. *Perneszi György* könyveit már említettem (1560),³⁰ de ha a köznemesek fennmaradt könyvösszeállításainak időrendjében haladunk, akkor beszélnünk kell a *Máriássy*król is. Könyveik közt 1600 körül Luthertől csak a *Catechismust* említik, ám a makovicai könyvtár 1645-ös összeállításában Luthertől az *Összes művek* hat kötetét, Melanchthontól viszont a *Carion*-kiadás mellett egy *Loci communest*, iskolai könyveket (*Physica, Dialectica, Grammatica*), valamint *Máriássy István* kéziratát a *De anima* kivonataival.³¹ Azt gondolom erről, hogy Melanchthonnak ez a műve az etikai munkáihoz (ideértve az általa szöveggondozott Arisztotelész etika kiadásokat is) kötődően recipiálódott. *Török Balázs* lutheránus köznemesnek 1604-ben³² csak egy *Geistliche Lieder Lutheri, Gosztonyi Pál* pozsonyi katolikus nemesnek 1616-ban³³ egy Melanchthon „Moralizatio” (*Philosophia moralis epitome*) volt meg, a lutheránus *Baracska István*nak 1635-ben³⁴ Luther kiadása nem volt, Melanchthontól viszont megvolt neki a *Loci communes* és a *De anima*. Ez utóbbi gyűjtemény (*Baracska*) egyéb anyagai sokat elárulnak arról a tendenciáról, amelyet általánosságban is igaznak gondolunk: számos Johann Brenz- és Aegidius Hunnius-munka mellett szerepel az említett két Melanchthon-kötet. Ez számomra azt jelenti, hogy a 16. század második felében igazán beinduló egyetemjárásnak köszönhetően a kortárs teológusok műveit vették meg inkább, mint a már nem élő nagy elődökét. (Száz évvel később azonban a 16. századi könyvek „régikönyvek” voltak, akkor még olcsóbbak, mint a friss kiadások, vagyis az a jelenség, hogy a 17. század végi protestáns diákkönyvtárakban a reformáció alapítómestereinek sok műve újra előkerül, a diákok vékony erszényével is összefügg.)

Vessünk egy pillantást a leismertebb tudós könyvtárakra. Igaz, nem lehet tipikus magyarországi könyvtáraknak mondani ezeket, hiszen például *Giovanni Michaele Bruto* Báthory István környezetéből került ugyan a császári udvarba, mégsem mondható „magyarországinak” vagy „erdélyinek”. Itteni tartózkodásának minden bizonnyal megvolt személyes hatása okán azonban megemlítem, hogy ezer könyve (1592)³⁵ közt nincsen Luther munka, Melanchthon azonban szerepel egy *Dialecticával*, az *Ethicával*, a levelezés kiadásával, illetve a *Carion-krónikával*. A filológus és történész szakkönyvtárat összegyűjtő *Zsámboky János*

29 Adattár 13/1. 9–11.

30 Adattár 13/1. 8–9.

31 Adattár 11. 141., 239–244.

32 Adattár 11. 155.

33 Adattár 13/1. 103.; Adattár 13/4. 44.

34 Adattár 11. 203.

35 Adattár 11. 114–132.

bécsi bibliotékája azonban tipikus tudós Melanchthon- és Luther-recepciónak tekinthető. A közel háromezer kötetes könyvtárban (1586)³⁶ a wittenbergi első teljes latin *Opera omnia Lutheri* mellett további négy Luther-munka található: az *Aliquot nomina Germanorum* egy 1537-es kiadása, a babiloni fogságról írt traktátus, valamint két korai Luther, a *Decem praeceptorum explanatio* (1520) és a *Sermo de virtute excommunicationis* (1519). Ez utóbbiak akár bibliofil kiadványnak is tekinthetők a gyűjteményben, de azt hiszem, hogy megvásárlásukkor inkább motiválhatta az értelmiségi Zsámbokyt az értelmiségi tett iránti érdeklődése. Hiszen az értelmiségi örök, önmarcangoló kérdései mindig önmaga, a szakmai értékek és a hatalmi érdekek körül forognak. A filológus Zsámbokynak persze nagy, 30 kötetnyi Melanchthon-gyűjteménye volt: szövegkiadásai, illetve ókori szerzők szövegeinek kommentárjai közül öt Cicero, Sallustius, Démoszthenész, Lykurgosz, Pindaros, Hésziodosz; filozófiai művei közül egy dialektika, a *De anima*, a *De disciplina et legum dignitate*, de ugyanígy etikai munkái is. Fontosnak tartom említeni Melanchthonnak a *Tabulae astronomicae* elé írt előszavát és a Szentföld helyneveiről írt magyarázatait. A teológiai írások közül csak az összefoglaló nagy művek és a rómaiakhoz írt Pál-levél, továbbá a *János Jelenések* kommentárjai voltak meg neki.

Hans Derschwam nem szakértelmiségi – a Fuggerek faktoraként érkezett Magyarországra és Erdélybe, részt vett diplomáciai küldetésben, bibliofil könyvgyűjtése mellett római kori feliratokat is lejegyzett –; lutheránus többségű városban, Selmechányán élt. Könyvtára³⁷ tudós könyvtárként számon tartott, és tudós környezete használta is. A teljes Luther és Melanchthon *Opera omnia*-kiadások megléte, és az a tény, hogy a „Luther Összes” latinul és németül is megvolt neki, jelzi, hogy anyagi korlátai nem voltak a vásárlások alkalmával. Nagy számban voltak meg neki Luther vitairatai. Johann Faber, Johann Eck munkái mellett az Erasmusszal folytatott vitát a szabad akaratról, de számos más kisebb kiadványt is megvett. Ugyanígy Luther egyes kisebb írásai külön kiadásban is szerepelnek az 1552-ben összeállított katalógusban: *Adversus Papam*, *Contra Sabateos*, *De missa* stb. Derschwamot 22 Melanchthon-kiadványa már inkább a történeti érdeklődésben különbözteti meg a tulajdonos Zsámbokytól. Bizonyosan a törökországi utazással kapcsolatos *Alcoran* vásárlása, és így a két reformátor ezzel kapcsolatos véleményét rögzítő kiadványok is. Olyan gyűjteményes kiadások, amelyben Melanchthon is szerepel, mint a *De Turcorum vita*, vagy a törökök jogrendjéről összeállított szöveggyűjtemény. Melanchthon Martin Bucerral folytatott vitája éppúgy érdekelte, mint az anabaptisták ellen írt műve.

36 A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Szerk. Monok István. Bev. Ötvös Péter. Bibliográfia: Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.) Szeged 1992. (a továbbiakban: Adattár 12/2.)

37 A Derschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. S. a. r., mutató: Keveházi Katalin – Monok István. Munkatárs: Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/1.) Szeged 1984. (a továbbiakban: Adattár 12/1.)

A katolikus főpapok rétege nem egységes származást takar, és kulturális ízlésük is sokban eltért egymástól. Ennek megfelelően nem egységesen viszonyultak a két reformátor műveihez sem. *Oláh Miklós* humanista történétíró, gyakorlott politikus, esztergomi érsek könyvtárának csak kis töredékét ismerjük, alig 200 művet.³⁸ Ezért is érdekes, hogy V. Károly tanácsosa, Fridericus Staphylus Luthert bemutató műve (*Theologia Lutherana*), az Erasmusszal való vita anyaga (*De libero/servo arbitrio*) mellett, Luther több munkája is megvolt neki: gyászbeszédei közül kettő, Mózesről írt munkája latinul és németül, és ugyancsak mindkét nyelven a Máté-kommentárok. A wittenbergi történet szemlélet ismeretére utal az is, hogy az *Ein Trostliche predigt von der Zukunfft Christi und den vorgehende zeichen des Jüngsten Tags* egyik kiadása is a könyvtár részét képezte. Melanchthon hasonlóképpen ismerte. Dialektikai alapvetését, Cicero- és Démoszthenész-kommentárjait, de bibliaértelmezéseit is: a Genezisről és Pálnak a rómaiakhoz írt leveleiről írtakat tudjuk dokumentálni, ez utóbbi két kiadásban is megvolt neki (1534, 1540).

Dudith András sem átlagos magyarországi főpap, alig élt itt. Számomra meglepő, hogy egyetlen Luther kötet sem szerepel könyvtárának rekonstruált részében (pedig ez közel 500 mű).³⁹ A róla szóló irodalom viszonylag szép számú: az említett Fridericus Staphylus két műve; az egyikben éppen Luthert védi Melanchthonnal, illetve Caspar Schwenckfelddel szemben. Megvolt Dudithnak Johannes Cochlaeus Luther-életrajza, és ugyancsak tőle az a munka, amelyben a huszita mozgalmakat a reformáció előfutáraként állítja be. Christoph Herdesianusnak az *Augustana Confessióról*, illetve a *Concordiáról* írt munkája, amelyben Luther és Kálvin tanításának összevetése olvasható, és ugyancsak Michael Neander Luther és Melanchthon katekizmusáról írott jegyzetei is részét képezték a boroszlói gyűjteménynek, ahogy ez utóbbi dialektikája Johann Sturm előszavával, Paulus Unicornius elemzése Melanchthon Úrvacsora tanáról, továbbá két csillagászati munka (Johannes de Sacro Bosco és Georg Peuerbach) ennek előszavával. Dudith András tehát nem értékelte kifejezetten a két wittenbergi nagyság munkásságát; Melanchthon filológiai műveinek nincsen nyoma a humanista műveltségű főpap olvasmányai közt.

A harmadik 16. századi humanista műveltségű főpap, a jogrendszerező *Mosóczy Zakariás* nyitri püspök közel 1000 kötetes gyűjteményében⁴⁰ a Luther–Eck viták anyagai mellett a korai Luther-írások szép gyűjteménye található; a babilóniai fogságról írt műve, katekizmusa, egy *Postillás* kötete és három bibliai kommentárja is: a zsoltárokról, a Mózesről, illetve a Galátabeliekhez szóló Pál

38 Zvara Edina és Monok István adatgyűjtése még nem jelent meg. A legátfogóbb olvasható összefoglalás: *Szelestei Nagy László*: Oláh Miklós könyvtáráról. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Szerk. Mózes Huba. Bp. 1994. 51–69.

39 Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. Összeáll. és az előszót írta: Jankovics József – Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/3.) Szeged 1993. (a továbbiakban: Adattár 12/3.)

40 Adattár 11. 451–484.; *Klára Komorová*: Knižnica Zachariáša Mošovského. Martin 2009.

levélről írott. Melanchthon ennél is jelentősebben reprezentált: a *Loci communes* négy(!) kiadása, két Pál-, és egy evangélium-kommentárja, a lélekről, továbbá az egyházzal írott traktátusa, katekizmusa, iskolai könyvei közül egy grammatika és a dialektika, de ugyanígy forgatta a *Carion-krónikát* és a humanista reformátor leveleinek kiadását is.

A többi főpap, akinek könyvtáráról információnk van, jellemzően a Lutherellenes írásokat vagy Luther-életrajzokat (Cochlaeus, Staphylus) gyűjtötte: *Kolostváry Bálint* csanádi püspök (1562),⁴¹ *Telegdy Miklós* esztergomi érsek (1586),⁴² *Egri Imre* pozsonyi kanonok (1610),⁴³ *Forgách Ferenc* esztergomi érsek (1614).⁴⁴ Könyvtáraik polcán néhány Luther-munka is előfordul: hasonlóan Telegdyhez, *Dionysius Pioppi* modrusi püspök (1574)⁴⁵ a Luther *Összes művekből* tudhatott magáénak két kötetet, míg *Maszman Bernát* esztergomi kanonok⁴⁶ (igaz, „haeretici”-ként összeírva) hat Luthert és Melanchthon *De anima*-ját. Megjegyzem még, hogy Telegdy Miklós felkészült hitvitázóként olvasta Melanchthon Luther-életrajzát, a *Confessio Augustana*-t, és a *Praeceptor Germaniae* három újszövetségi könyvkommentárja is megvolt gyűjteményében. Ide kívánczik még az a megjegyzés is, hogy úgy Telegdy, mint Mossóczy Zakariás szép számban birtokolt Johann Brenz munkákat is. A klasszikus filológus Melanchthon munkáit – az arisztotelészi etika magyarázatait – csak *Georg Himmelreich* pannonhalmi kormányzó apát könyvei közt találtuk meg (1628).⁴⁷

Érdeemes utalni arra a tényre, hogy ha a *nagyszombati* (1632)⁴⁸ és a *pozsonyi* (1639)⁴⁹ *jezsuita kollégiumok* könyvtárait nézzük, Luther nincsen, csak „contra Lutherum”, „contra Lutheranos” (Johann Eck, Hieronymus Emser, Laurentius Forerus, Joannes Pistorius és egy magyar: Telegdy Miklós), viszont Melanchthon iskolai könyvei (*Rhetorica, Dialectica, Grammatica, De legendis tragoediis, Orationes*) előfordulnak, igaz, a szerző nevét időnként átfirkálták az egykori olvasók.⁵⁰

Sajnos a 17. század közepéig csak kevés magyarországi kálvinista lelkész olvasmányait ismerjük. A *Tiszántúli Református Egyházkerület* területéről csak a *szatmári Református Kollégium* könyvtáráról van információnk, a Károlyi Benedek

41 Adattár 13/1. 14.

42 Adattár 13/1. 36–42.

43 Adattár 13/1. 93.

44 Adattár 13/1. 99.

45 Adattár 13/1. 17–18.

46 Adattár 11. 180.

47 Adattár 13/1. 105–124.

48 Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat 1632–1690. S. a. r. Farkas Gábor Farkas. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2.; Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történetéből 18.) Szeged 1997. (a továbbiakban: Adattár 17/2.) 39–152.

49 Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. S. a. r. Farkas Gábor – Monok István – Pozsár Annamária – Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1.) Szeged 1990. (a továbbiakban: Adattár 17/1.) 87–147.

50 *Farkas Gábor Farkas*: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. (A Kárpát-medence koraiújkorai könyvtárai 3.) Bp.–Szeged 2001. 25.

(1632)⁵¹ és Vári Bálint (1633)⁵² hagyatékából való gyarapodásról. Luther az akkor vásárolt könyvek szerzőjeként nem fordul elő, Melanchthonnak is csak az iskolai használatú könyveit (*Physica*, *Dialectica*, *Ethica* és az *Arisztotelész-kommentár*) említik a jegyzékek, és egyszer a *Loci communest*. A *Tiszáninenni Kerületből* ismerjük *Miskolci Csulyak István* lelkész könyvtárának összeírását⁵³ és a *sárospataki Református Kollégium* könyvtárának két katalógusát (1621, 1635).⁵⁴ Csulyaknak nem volt könyve Luthertől, Melanchthonnak is csak a lelkészek *ordinatioja* előtti vizsgálatáról szóló munkáját (*Examen*) vette meg. Emellett olvasta a kiváló logikaprofesszor, Otto Casmann könyvét Melanchthon *Logikájáról*, valamint a lutheránus teológus, idősb Johannes Magirus elemzését ugyanennek a lélekről írt munkája kapcsán. A pataki kollégiumi könyvtár természetesen mondható módon számos Melanchthon-munkát (de csak az iskolai műveit) birtokolt, több példányban is. 1621-ben a *Carion-krónika* négy kiadása és egy *Loci communes* volt meg. A Tiszáninenni Református Egyházkerület számos Wittenbergben tanult lelkészének is köszönhető bizonyára ez a helyzet, és az is, hogy Luther összes művei és öt kisebb írása is bekerült a gyűjteménybe. Az 1635-ös összeírásban azonban csupán két *Carion*-kiadás, egy *Physica* és egy *Dialectica* volt csak meg Melanchthontól, és az egyetlen Luther- mű egy „in Prophetas” bibliai kommentár. Semmilyen dokumentum nem igazolja, hogy a két dátum között könyvtárrendezés lett volna Sárospatakon olyan instrukcióval, hogy a könyvtár anyagát egyneműbb kálvinista profilúvá alakítsák, de a két katalógus összehasonlítása eredményként ezt rögzítheti.

A *Dunántúli Református Egyházkerület* csak a 17. század első felében alakította ki egyházi rendjét; a protestánsok egyetlen egyházkerületet formáltak a 16. század végi csepregi zsinatig. Az egyetlen iskola, amelynek könyvtárát jól ismerjük, a németújvári, Batthyány Boldizsár kapcsán már említett „protestáns schola”.⁵⁵ Itt Melanchthonnak csaknem minden teológiai, egyházszerzői munkája megvolt, érdekes módon a filológiai munkássága nem reprezentált (véltetően azokat a könyveket a patrónus főúr az udvari könyvtárban tartotta). A legkorábbi Luther-kiadás egy 1520-ban Lipcsében megjelent mű, a *Sermo de praeparatione ad moriendum*. Mindemellett Luther csaknem összes későbbi műve dokumentálható az iskola könyvtárában. Ez a gazdagság köszönhető a családfők (Batthyány Boldizsár, Ferenc) folyamatos támogatásának, a Beythe család tagjainak (István,

51 Partiumi könyvesházak 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah). S. a. r. Fekete Csaba – Kulcsár György – Monok István – Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) Bp.–Szeged 1988. (a továbbiakban: Adattár 14.) 328–329.

52 Adattár 14. 330–332.

53 Adattár 13/1. 66–70.

54 Adattár 14. 7–54., 56–76.

55 *Theodor Tabernigg OFM: Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing 1972 [Kézirat]; *Arnold Magyar: 340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978)*. Güssing 1980. 236–269.; *Liesbeth Pumm: Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*. Diplomarbeit an der Universität Wien 1992.

András, Imre),⁵⁶ akik az udvar környezetében éltek, továbbá a Batthyány-birtokokra érkező számos – bajorországi, stájerországi, württembergi, csehországi stb. – exuláns lelkésznek, akik könyvekkel köszönték meg a gondoskodást a főúri családnak.⁵⁷

A 16. század közepe táján, a többségükben németajkú lakossággal bíró városok, főként a szabad királyi városok szenátusaiban a protestánsok – mindenütt a lutheránusok – jutottak többségbe.⁵⁸ Igaz ez akkor is, ha tudjuk: a török által elfoglalt területekről a gazdagabb városlakóknak volt módjuk északabbra menekülni, ott tulajdont, polgárjogot vásárolni. Ezen belső migrációban résztvevők többsége magyar volt, akik megőrizték katolikusságukat, vagy a helvét hitvallás felé fordultak. Kőszeg, Pozsony, Nagyszombat, Kassa lakosságának vallási megoszlása így vált már a 16. században színessé, a 17. században pedig már csaknem minden várossal ugyanez mondható el. Sajnálatos módon Pozsonyból és Nagyszombattól elvéve találtunk olyan forrást, amely a városban lakók – polgárok vagy városi nemesek – olvasmányairól tudósítanak, de elegendő dokumentum áll rendelkezésre *Kőszegről, Sopronból, Rusztról, Selmecebányáról, Körmöcbányáról, Besztercebányáról, Lőcséről, Bártfáról, Eperjesről és Kassáról*. A többségükben magyar lakosságú mezővárosokból, amelyek főként kálvinisták lettek vagy katolikusok maradtak, ilyen emlékanyagot nem ismerünk. Csak két példát említek kivételként: Modorban *Valentin Weber*, az 1608-ban elhunyt lutheránus lelkész ötven könyve⁵⁹ közül kettő Luther-beszéd, egy *Loci communes* és egy *Carion-krónika*. A másik *Balthasar Alitius*, a zólyomi iskolamester, akinek 115 könyve⁶⁰ közül 1597-ben egyetlen Luther, de kilenc Melanchthon.

Annak ellenére, hogy a városok gazdag forrásanyaga miatt nem követhetjük tanulmányunk eddigi módszerét, vagyis azt, hogy sok felsorolással, konkrét példákat említve, azokat bemutatva alkotunk képet Luther és Melanchthon műveinek elterjedtségéről, muszáj néhány szóban valamennyi említett várost jellemeznünk a tanulmány címében jelzett témával kapcsolatosan.

Kőszegen nincsen olyan forrásunk, amelyik a 16. századból származna és Luther bármely művének jelenlétét mutatná. Igaz, az első könyvjegyzékünk

56 Az ő könyvtáraikból fennmaradt könyvekről l. *Zvara Edina*: Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában. (A Kárpát-medence koraiújkorai könyvtárai 9.) Szeged–Bp. 2013.

57 L. erről *Monok István*: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. Magyar Könyvszemle 119. (2003) 205–211.; *Uő*: Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing. In: Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart. Hrsg. von Gyula Kurucz. Stuttgart 2003. 138–146.; *Uő*: Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts. Ungarn Jahrbuch 27. (2004) 331–340.

58 *Monok István*: Város és könyv kultúra Magyarországon a 16–17. század fordulóján. A megközelítés szempontjai. In: *Crescit eundo*. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára. Szerk. Simon Melinda – Perger Péter. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei 4.) Bp. 2011. 163–170.; *Uő*: Város és könyv kultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században. A könyvkiadási adatok tanulságai. In: *Pro nonagesimo*. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára. Szerk. Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin. Bp. 2013. 145–158.

59 Adattár 13/4. 29–31.

60 Adattár 13/4. 18–25.

1594-ből való, *Sebastian Kegel* polgár hagyatéka,⁶¹ amelynek összeírása egyetlen Melanchthon *Physicat* említ. A város könyvtárának 1614. évi összeírásában⁶² azonban a 177 tételből 23 Luther és hét Melanchthon. Ez utóbbinak csak bibliai kommentárjait említik a *Carion*-kiadáson kívül. A 17. század első feléből származó polgári hagyatékokban⁶³ elvéve találunk Luthert a *Hauspostillon* és a *Catechismus*on kívül, Melanchthon pedig teljesen eltűnik, néha felbukkan egy-egy *Grammatica*, *Dialectica*, de nem többször, mint ahányszor Johann Arndt nevével találkozhatunk. Az irénikus szerzők jelenléte érzékelhető.

Rusztion hasonló a helyzet. Az első könyvjegyzékünk 1599-ből származik (*Georg Piernstingl*),⁶⁴ a 15 tétel között egyetlen Luther *Hauspostill* akad, és ez a helyzet megmarad a 17. század közepéig. Az 1655-ben elhunyt *Johann Pfister*⁶⁵ evangélikus lelkész hagyatékában természetesen számos Luther-kiadás szerepel (232 könyvből 12), Melanchthon nincsen, viszont itt is felbukkan Johann Arndt neve.

Kismartonból egyetlen összeírásunk van, egy *Daniel Gruber* nevű lutheránus polgárnak szóló, 1619-ből fennmaradt könyvszámla.⁶⁶ A 140 megvásárolt könyv között három Lutherrel kapcsolatos, a reformáció 100 éves évfordulójára közzétett jubileumi kiadvány szerepel. Gruber elhagyta Kismartont, és Sopronba költözött, ott exulánsként említik.

Sopronról azt gondolnánk, hogy a középkor óta rendszeres városi adminisztrációnak köszönhetően bőven van forrásunk. Ez viszonylagosan igaz is, különösen, ha a magyar mezővárosokkal hasonlítjuk össze. Ennek ellenére az összeírások 1601 előtt nem említik sem Luther, sem Melanchthon nevét. A 17. század első feléből 51, kisebb-nagyobb bibliotéka anyagáról van képünk.⁶⁷ A napi vallásgyakorlat könyveinek számító Luther-műveken kívül azonban csak két könyvjegyzéken fordul elő jelentősebb számú munka. Mindkettő tulajdonosa evangélikus lelkész volt: *Gabriel Lamperti* (1626,⁶⁸ 162 könyvből négy Luther) és a hernalsi exuláns *Melchior Coress* (1631,⁶⁹ 287 könyvből 16 Luther). A Tübingenben tanult *Michael Khern* (1634)⁷⁰ 179 könyvből a Luther-Biblián kívül csak egy *Postilla* szerepel, és az ugyancsak lelkész *Johann Wickler* (1645)⁷¹ 127 könyve közt csak három Luther akad (ezek közül is egy a Zsoltárok kiadása). Melanchthon ehhez

61 Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó). Hrsg. von Tibor Grüll – Katalin Keveházi – Károly Kokas – István Monok – Péter Ötvös – Harald Prickler. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.; Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.) Szeged 1996. (a továbbiakban: Adattár 18/2.) 31–32.

62 Adattár 18/2. 34–39.

63 Johannes Sagittarius 1603, Michael Mayr 1633, Martin Reich 1637, Márton Csuka 1646–1651, Ferenc Márton 1652. Adattár 18/2. 32–34., 39–40., 43–44., 46–51., 54–55.

64 Adattár 18/2. 99–100.

65 Adattár 18/2. 110–117.

66 Adattár 18/2. 185–188.

67 Adattár 18/1.

68 Adattár 18/1. 35–39.

69 Adattár 18/1. 52–59.

70 Adattár 18/1. 172–177.

71 Adattár 18/1. 116–120.

a jelenléthez képest jelentősen képviselteti magát. Igaz, az összefoglaló tanításain – *Loci communes*, *Corpus doctrinae christianae* – kívül csak iskolai könyvei, és csaknem mindenütt a lelkészek beiktatását előkészítő *Examen*, és persze a *Carion-krónika* van jelen. Név szerint megemlítem a két polgármestert, *Johann Schiffert* (1601),⁷² és az amúgy Wittenbergben tanult *Mark Fauthot* (1617),⁷³ a már idézett prédikátorokat, és *Adam Nigrinus* (1634)⁷⁴ kántort, mint akiknek nagyobb számú Melanchthon-mű szerepel a könyvtárak összeírásában. Nem mulasztom el Sopron kapcsán is megemlíteni Johann Arndt nevét, amely rendre felbukkan a jegyzékeken.

Selmecbányán már a 16. század közepétől bőséges forrás áll rendelkezésünkre. Az első könyvjegyzék 1551-ből való (*Conrad Schall*),⁷⁵ és ezen már öt kötet szerepel a Luther *Összes művekből*, továbbá Melanchthon *Loci communese*. A könyvek arányai is a két vizsgált reformátor javára változott, *Peter Fiedersheim*nek (1577)⁷⁶ például 31 könyvből 6 Luther és 2 Melanchthon. A század utolsó harmadában azonban Melanchthon került előtérbe ezt az arányt tekintve. *Mathias Barbaritsch* jegyző 1593-ban halt meg, 11 Melanchthon- és 4 Luther-mű szerepel könyvei jegyzékén.⁷⁷ 1595-ben *Johann Haunold* iskolamester⁷⁸ 350 könyvből 16 Melanchthon és csak kettő Luther. A 17. század első felében a két vizsgált szerző műveinek száma csökkent, de különösen Luthernek a napi vallásgyakorlatot közvetlenül támogató művei állandóan, kis számban, de jelen voltak. Melanchthon ismerete is az iskolai könyvekre korlátozódott. Az 1648-ban összeírt *Balthasar Frisowitz*-hagyaték⁷⁹ 115 tételében egyikük sem fordul már elő.

Körmöcbányán, a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Luther volt a népszerűbb. Amikor 1589-ben Wolfgang Roll hagyatékát összeírták,⁸⁰ a 123 könyvből egyetlen *Carion-krónika* jelezte Melanchthon ismeretét, ezzel szemben 9 Luther kötetet soroltak fel. Ezek főként beszédgyűjtemények és a pápaság elleni irata. Ez az arány végig megmaradt; a 20–50 kötetes könyvtárakban egy-két Melanchthon mellett 3–6 Luther sorakozott a polcon. *Christoph Schall* 1631-ben 57 könyvet birtokolt,⁸¹ ebből egyetlen egy sem származott a *Praeceptor Germaniae* tollából, ugyanakkor 14 Luther kötet mellett Mathesius Luther-életrajza is megvolt neki.

A közeli Besztercebányán a 16. században Melanchthoné volt az elsőbbség. Az első könyvjegyzék 1533-ból származik (egy bizonyos *Clemenstől*),⁸² ezen még

72 Adattár 18/1. 10–14.

73 Adattár 18/1. 17–23.

74 Adattár 18/1. 67–70.

75 Adattár 13/3. 289–290.

76 Adattár 13/3. 290–291.

77 Adattár 13/3. 298–301.

78 Adattár 13/1. 47–49.; Adattár 13/3. 302–305.

79 Adattár 13/3. 388–391.

80 Adattár 13/3. 228–231.

81 Adattár 13/3. 247–248.

82 Adattár 13/1. 3–5.; Adattár 13/3. 1–7.

csak egy Luther *Postilla* és egy *Loci communes Philippi* olvasható. Az egyszerű polgárok Luther beszédgyűjteményeit, katekizmusát olvasták, az iskolamester *Johannes Bisactius* (1602)⁸³ több Melanchthont tartott otthonában, az iskolában jól használható műveket. Ugyanezt mondhatjuk a többi tanár hagyatékáról is (*Paulus Halvepapius*, 1610; *Peter Ziegler*, 1630; *Georg Francisci*, 1631).⁸⁴

Löcséről sajnálatos módon nem ismerünk 16. századi forrásokat; az első könyvjegyzék 1635-ből maradt fenn.⁸⁵ A két wittenbergi mester kiegyensúlyozott arányban van jelen az ismert 6 könyvtárban, amelyek kis, polgári tékák, vagyis 20–30 könyvről beszélünk egy-egy személy esetében. Ebből esetenként 3–4 Luther vagy Melanchthon, de valamennyi mű a mindennapos istentiszteletekhez vagy az iskolai tanulmányokhoz szükséges.

Bártfa is csupán négy könyvjegyzékkel reprezentált, igaz, az első 1566-ból való; az iskolamester, *Johannes Percusius* olvasmányait ismerhetjük⁸⁶ meg ennek alapján. Luther nem szerepel a jegyzéken, Melanchthon a *Dialecticával* és Pálnak a rómaiakhoz írt leveléről írt magyarázatokkal. Az 1640-ben meghalt iskolamester, *Caspar Seiffrid* hagyatékában⁸⁷ már 4 Luther-, és 5 Melanchthon-mű szerepel.

Az eperjesi egyház könyvtára két összeírásból is ismert számunkra; az első 1553-ból, a második 1606-ból való.⁸⁸ Jól látható az első alapján, hogy a katolikus plébániai anyagot is megőrizték, az olyan műveket, mint Thomas Kempis *Imitatio Christije* vagy Szent Ágoston *Vallomásai*, Nicolaus de Lyra Biblia-kiadása. 1553-ban azonban a 78 könyvből 10 Luther és 3 Melanchthon. Mindkettő jellemzően a bibliai könyvek magyarázataival van jelen. Ugyancsak előfordul Johann Brenz, Jean Calvin vagy Johann Bugenhagen *Kirchenordnungja*. 1606-ban már közel 200 kötet szerepel a jegyzéken. Luther *Opera omniája* latinul és németül is, ezen kívül 7 kisebb munkája. Melanchthon 7 művel képviselteti magát: bibliamagyarázatok, az *Examen*, Arisztotelész-kommentár, a *Physica* és a *Dialectica*. Sajnos az eperjesi polgárok könyves emlékei a most vizsgált időszakból csak sporadikusan maradtak fenn, ismerjük viszont a városhoz közeli Korlát község *parochialis* könyvtárának összeírását 1575-ből.⁸⁹ A Johann Eckkel folytatott Luther-viták anyaga mellett Johann Brenz, Heinrich Bullinger és sok katolikus szerző munkája mellett 8 Luther és 3 Melanchthon is szerepel.

Kassa városi adminisztrációja rendszerességének köszönhetően a hagyatéki összeírások közül sok fennmaradt. A város magyar polgárainak többsége kálvinista volt vagy katolikus maradt. A németajkúak jellemzően lutheránusok lettek.⁹⁰ A magyar hagyatékokban 1650-ig Luther neve elvéve fordul csak elő,

83 Adattár 13/3. 15–18.

84 Adattár 13/3. 20–28., 32–37., 40–43.

85 Adattár 13/2. 227–228.

86 Adattár 13/1. 16.

87 Adattár 13/1. 144–146.

88 Adattár 11. 361–363., 375–379.

89 Adattár 11. 366–368.

90 Olvasmányaikról l. *István Monok*: Lesestoffe deutscher Bürger in Kaschau in der Frühen Neuzeit. Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik 4. (2014: Heft 2.) 127–144.

Melanchthon pedig iskolai könyveivel és a *Carion-krónika* kiadásával. A német polgárok is láthatóan őt kedvelték. *Johann Hensel* hagyatékában (1580)⁹¹ ugyan egy-egy Luther-, illetve Melanchthon-életrajz (*Mathesius*, illetve *Camerarius*) mellett egy-egy bibliakommentár található, de *Georg Buntzlernél* (1594)⁹² az 5 Melanchthon mellett egyetlen Luther-mű sem szerepel. Az 1623-ban összeírt *Sebastian Türk*-hagyaték⁹³ 220 tételéből 12 Melanchthon és 5 Luther.

A tanulmány összegzése felé közeledve, Luther és Melanchthon művei jelenléteinek statisztikai jellegű bemutatása végén vessünk egy pillantást azokra az összeírásokra, amelyek földrajzilag és időben is jó eloszlásban a területen könyvkereskedelmet folytató személyek raktárainál készültek. Ilyenek: *Dionysius Cramer* (Körmöcbánya, 1579), *Johann Gallen* (Kassa, 1583), *André Löffel* (Sopron, 1649), *Elizabetha Oberland* (Besztercebánya, 1666) és *Georg Steinhübel* (Lócse, 1699). Rögtön aláhúzom azt a tényt, hogy ezek a kereskedők a legritkább esetben árulták a tudományos művek *folio* méretű kiadásait, inkább a napi olvasási gyakorlat szükségleteire figyeltek.

Dionysius Cramer sziléziai vándor-könyvkereskedő volt; Körmöcbányán érte a halál (1579).⁹⁴ A szekeren talált 115 könyvcímből ötféle *Carion-krónika*-kiadás volt, két Melanchthon *Grammatica*, kettő *Dialectica* és egy Pál-kommentár. Luthertől a *Biblia*, külön az *Újszövetség* kiadása, katekizmusok, *Zsoltárok*, imakönyvek és a *Weg zum Christi*, összesen 8 kiadás a különféle munkákból. Azt hiszem, a 115: 10: 8 arány összecseng a könyvhagyatékoknál leírt befogadástörténettel.

Johann Gallen Kassán élt, könyvraktárát halálakor írták össze 1583-ban,⁹⁵ 608 tételben. A 13 Melanchthon-címből a *Carion-krónika* négy kiadásban, a *Grammatica* ugyancsak 4 különféle formában szerepel. A *Catechesis* mellett a *Loci communes* és az *Examen*, továbbá a levelezés kiadása fordul elő még. Luther 6 művel van jelen, énekeskönyvek, beszédgyűjtemények, katekizmusok.

André Löffel soproni könyvkereskedő 1649-ben⁹⁶ már nem tartott boltjában egyik most vizsgált szerzőtől sem műveket, legalábbis ezt tanúsítja a 180 tételben összeírt raktár.

A következő két kereskedő kínálatát már csak kitekintésképpen mutatom be röviden, mert azt hiszem, pontosan mutatják a két szerző műveinek sorsát a 17. század második felének olvasó köreiben.

Elizabetha Oberland Besztercebányán kereskedett, 1666-ban halt meg.⁹⁷ Boltját 243 tételben írták össze. Melanchthon csak a *Grammatica* okán fordul elő, míg

91 Adattár 13/1. 20–21.

92 Adattár 13/1. 45–46.

93 Kassa város olvasmányai 1562–1731. S. a. r. Gácsi Hedvig – Farkas Gábor – Keveházi Katalin – Lázár István Dávid – Monok István – Németh Noémi. Mutató: Farkas Gábor – Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.) Szeged 1990. (a továbbiakban: Adattár 15.) 14–20.

94 Adattár 13/3. 223–237.

95 Adattár 13/1. 22–34.

96 Adattár 18/1. 140–147.

97 Adattár 13/3. 61–68.

Luthernek két katekizmus kiadása, két énekeskönyve és egy zsoltármagyarázata említetnek.

A század legvégén (1699) halt meg *Georg Steinhübel*, Lőcsén.⁹⁸ Sem Melanchthon, sem Luther neve nem fordul elő a 215 tételes összeírásban.

Összegzésemet egy 1561-ben összeírt kis gyűjtemény bemutatásával kezdem. A Pozsonyban élő kamarai írnok, *Budai Jakab* 16 könyve között⁹⁹ a bűnbocsánatról (Jacobus de Thermo), Krisztus szenvedéséről, Krisztus követéséről (Johannes Gerson)¹⁰⁰, a szabad akaratról (Albertus Pygius), Luther szabad akaratfelfogásáról (John Fisher), a szentekről, a szentek erekljéiről (Jean Calvin!) szóló könyvek vannak túlnyomó többségben. Ez a kis gyűjtemény tükrö a 16. század első felében élt értelmiségi lelki és intellektuális vívódásának, olyan, amelyben keveredik a *kegyességi* és a *humanista hagyomány*, és már jelen van a protestáns útmutatás, annak cáfolatával együtt. És valóban, Luther és Melanchthon jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban annak is a függvénye, hogy az illető könyvtulajdonos melyik hagyományt gondolja erősebbnek, meghatározóbbnak önmaga számára. A *személyes vallásosság* iránti folyamatos, a kereszténység egész történetében jelen lévő igény Luthernek és Melanchthonnak azokat a műveit tartja meg a kis könyvtárak részeként, amelyek ezt a hagyományt viszik tovább. A teológiailag képzetlen polgár a *Postillákat* vagy az *Asztali beszélgetéseket*. Ebben a kérdéskörben Luther jelenléte rendszeresebb, erősebb, mint Melanchthoné. A lelkészek, bármilyen vallás tanítói – kálvinisták és a katolikusok is –, ebben a hagyományban a két reformátor *Zsoltárok könyve-* és *Újszövetség-értelmezéseit* (főleg *Máté, Pál-levelek, János Jelenések*) olvasták szívesen. Sokaknak megvoltak a katekézisek, és Melanchthon, a grammatikai, a logikai, a dialektikai, a fizikai alapvetéseivel csak a 17. század első harmada után kopott ki az iskolákból, akkor sem teljesen. Sokszor az ókori szerzők kiadásai is az ő előszavával elkísért kiadásban voltak használatban. A *Loci communest* is sokszor tankönyvként használták, mindenesetre jelenléte folyamatos.

Azok, akiknek érdeklődésében a *humanista örökség* erősebben élt – tudósok, főpapok, egyes nemesek –, Melanchthon görög és latin szövegértelmezéseit – Démoszthenész, Arisztotelész, Pindaros, Hésziodosz, Euripidész –, tudományos retorikai és logikai munkáit, asztronómiai fejtegetéseit gyűjtötték. A *De anima* is

98 Adattár 13/3. 287–293.

99 Adattár 11. 54–55.

100 Az *Imitatio Christi* szerzői *attributiojának* története számos olyan kiadást ismer, ahol Gersont említik a végleges szöveg kialakítójának. Összefoglalóan legújabbban erről I. Édition et diffusion de l'*Imitatio de Jésus-Christ* (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sordet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris 2011.; Un succès de librairie européen l'*Imitatio Christi* 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Sainte-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France [...] 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris 2012.

ebben a hagyománykörben volt népszerűbb, hasonlóan a *Doctrina Christiana* különféle címek alatt megfogalmazott összegzésével. Luther ebben a hagyományban kevésbé van jelen, talán csak a germán nevek etimológiájáról írt művével. És ez már átvezet bennünket egy, hatásában jelentősebb ismeretkörhöz, amelyet a két reformátor művei közvetítettek, nevesen a *wittenbergi történet szemlélet* recepciójának kérdéséhez.

Úgy tűnik, hogy a napi vallásgyakorlat könyveiként használt Luther-írások és az iskolai Melanchthon-művek mellett ezek azok, amelyek a legteljesebb formában jelen voltak. Függetlenül attól, hogy a tulajdonos milyen vallású, melyik társadalmi vagy szakmai csoporthoz tartozott. A nemesi könyvtárakban, ahogy láttuk is, ezek feltűnően nagyszámúak voltak. A legismertebbek *Johann Carion krónikájának* Melanchthon általi kiadásai voltak. De szembeötlő az is, hogy mindkét szerzőnek – igaz, Melanchthoné gyakoribb – a *Dániel könyvéhez* írott kommentárjai népszerűek tudtak maradni, de az olyan munkák, mint a *Supputatio Mundi*, is többször előfordulnak. Luthernek a babilóniai fogságról írt munkája is érintőlegesen ide köthető, ahogy Melanchthonnak a *De officio principumja* is. Ez utóbbi olvasottságát – ez a benyomásom – fenntartotta a 16–17. század fordulójának újsztoikus erkölcsstani reneszánsza is, legalábbis ez utóbbi szellemi áramlatot meghatározó művek környezetében bukkan fel Melanchthon munkája. Sőt, ide kötném az arisztotelészi etika kommentárjait is, *mutatis mutandis*.

A főnemesi és a főpapi könyvtárakban gyakorta jelen volt Melanchthon *Examine*. Az egyéb egyházszervezési, az egyháznak a társadalom életében betöltött szerepével kapcsolatos írások egyébként csak a protestáns körökben (főnemesi, városi könyvtárak) forogtak. Olyanokra gondolok, mint Luther *Sendbriefjei*, egyházi rendtartások (Luther és Johann Bugenhagen neve alatt), de ne feledjük, hogy Melanchthon említett műve a fejedelemtől általában együtt jelent meg a *De ecclesia auctoritate* cíművel, vagyis ez is ismert volt.

Végző összegzésként egy nagyon általánosító mondatot próbálok megfogalmazni Luther és Melanchthon műveinek a magyarországi, a vesztfáliai béke előtt dokumentált könyvtárakban való előfordulási gyakorisága kapcsán. Philipp Melanchthon saját műveivel egyértelműen ismertebb volt, mint a reformáció atyja. A 16. század végétől azonban az ortodox lutheranizmus képviselői szembevetően átveszik az ismertségi elsőbbséget (ekkor sem Luther, illetve ekkor már ismét nem Luther), akkor is, ha Melanchthon mellett a tanítványait és a filippista szerzőket is szem előtt tartjuk. Igaz, hogy a heidelbergi irénizmus hatása nagyon jelentős lett, de főleg a helvét hitvallású körökben, és főleg az értelmiségiek között. A lutheránus teológián belül, főleg Nyugat-Magyarországon – ahol Luther személyes reprezentációja kisebb volt, mint a bányavárosokban vagy a Szepességben – hamar megjelenik a pietizmus, Johann Arndt művei, és a nonkonformista szellemi áramlatok is.¹⁰¹

101 *Monok I.*: Hagyományos és nonkonformista olvasmányok i. m. 465–483.